

FUNERÁLIS MŰVÉSZET

Az ELTE BTK Művészettörténeti Tanszéke az 1978–79-es tanévben szemináriumi munka keretében hozzákezdett a budapest köztemetők síremlékeinek dokumentatív és szélesebb értelemben a funerális művészet szakirodalmának, problémakörének feldolgozásához. A vizsgálat célja részben módszertani–pedagógiai, részben gyakorlati volt. A művészettörténet fontos területe a funerális művészet kutatása, mégpedig nemcsak a síremlék-plasztika vetületében, hanem művészettörténeti feladat a halotti ceremóniákkal kapcsolatos művészi tevékenység, a funerális építészet, dekoráció, a halálra vonatkozó ábrázolások ikonográfiai, ikonológiai vizsgálata is. E témakör szakirodalmának számbavétele számos módszertani tapasztalatot eredményezhet. Ami pedig a gyakorlati célt illeti: a budapesti köztemetők síremlékei oly gyorsan pusztulnak, temetőink „slummosodása” oly nagymérvű, hogy mindenfajta dokumentáció missziót teljesít, legalább fotón, adatlapon rögzíti a menthetetlenül pusztulót.

A köztemetők dokumentatív feldolgozása még nem ért véget. A szemináriumi munkából született azonban néhány szakdolgozat és tanulmány, amely megérdemli a közvételt. Az Ars Hungaricának e tematikus száma publikálja e tanulmányokat, amellet közöl több olyan írást is, amely ugyan témájában nem kötődik a budapesti temetők emlékéhez, de kapcsolódik a funerális művészet témaköréhez. A tanulmányok túlnyomó részét az említett szeminárium hallgatói, illetve a Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársai írták. Az egyetemen folyó kutatómunka szervezésében, a kötet összeállításában Nagy Ildikó, a dokumentatív fotóanyag és e kötet reprodukcióinak elkészítésében Makky György volt segítségünkre. E kötet első publikációjában is megnyilvánuló eredmény a két intézmény közötti tudományos együttműködésnek.

A magyar szakirodalomban nincs még szabatos megfelelő a „funerális művészet” szak kifejezésre. A francia „art funéraire”, az olasz „arte funeraria”, a spanyol „escultura, arte funeraria”, az angol „funeral art” vagy a német „sepulkulare Kunst” kifejezés ugyan is szélesebb hatósugarú, mint a síremlék-szobrászat, lévén az csupán a funerális művészet egyik része. A „temető művészet” kifejezés sem elég szabatos, mert a „funerális művészet” magába foglalja a halállal kapcsolatos szertartások, alkalmi épületek művészettörténetileg is értelmezhető részét, sőt minden, a halállal foglalkozó, arra reflektáló

művészeti alkotást, a halállal kapcsolatos ikonográfiát, allegória- és szimbólumkutatást. A „funerális művészet” terminus tehát azokat a területeket is magába foglalja, amelyekben összemosódik a társadalmi „életszínjáték” és a művészi tevékenység, illetve a művészet éppen a társadalmi színjáték, szimbolizáció tárgyi realizálójaként szerepel. Mindez megfelel a művészet több évezredes társadalmi funkciójának, mikor is az adott közösség expresszív kultúrájának részeként a társadalom egzisztenciális problémáinak, mitológiájának, vallásának, transzcendentális képzeteinek szimbolikus megfogalmazója, illetve a társadalmi életszínjáték tér- és időbeli szervezésének, tárgyanyagának megteremtője volt.

A társadalmi rítusban, életszínjátékban minden korban és társadalomban kitüntetett szerepet játszott a halotti kultusz és annak művészi vetülete. Sőt, megkockáztatható az a megállapítás, hogy bizonyos mértékig a kultúrák közötti eltérés egyik markáns megkülönböztető jele, hogy milyen magatartást tanúsítanak a léten túli ismeretlennel szemben, milyen mítoszokat, rítusokat alakítottak ki az elmúlás, a halál elviselésére, a léttől való búcsúra és az „exegi monumentum”, az „itt-jártam–jelet-hagytam” vágyára – azaz a megélt életet utólagosan a túlélők által legitimáló, emléket állító tevékenységre, hiszen ahogy G. Duby meghatározta, minden síremlék: „Appel aux vivants”,¹ tehát a jelenre is reflektál.

Közismert, hogy bizonyos kultúrák legfőbb orientációja a halál, illetve a halál utáni lét volt, ennek megfelelően a kultúra meghatározó tényezői közé tartozott a halotti kultusz és annak szolgálója, a funerális művészet. Az archaikus kultúrák és recens maradványaik, a törzsi kultúrák e tekintetben paradigmaticus modellnek minősíthetők, csakúgy, mint az egyiptomi vagy a prekolumbián kultúra és sok szempontból a távolkeleti civilizációk. Joggal foglal el tehát oly fontos helyet a halotti kultusz kutatása a kulturális antropológia vizsgálataiban.²

Az európai fejlődés e tekintetben is sajátos, és nagy különbség figyelhető meg az uralkodó rétegek halotti kultúrája és a kereszténység előtti hiedelmeket sokban konzerváló paraszti rítus között, és számottevőek a kultúrkörbeli és földrajzi eltérések is. A mediterrán antikvitás – mindenekelőtt a görög és az etruszk – civilizációinak halotti kultusza talán az emberiség történetének leghumánusabb és méltóságteljesebb halálértelmezését és ennek megfelelő funerális művészetét teremtette meg, a római kultúra pedig máig is példának minősül az exegi monumentum és a halotti kultusszal összefüggő reprezentáció és annak tárgyi rekvizitumai koherenciáját, átgondolt koreográfiáját és szimbolikáját illetően.³

A modern európai kultúra a mediterrán antik és a keresztény középkor hagyományára épült, ezen alapult a művészet szimbólum és allegória apparátusa is. A funerális művészetben is az antikvitás teremtette meg a továbbiakban úgyszólván archetipikusnak minősülő építészeti és plasztikai alaptípusokat, amelyek jelentése ugyan koronként változott, új és új ikonológiai tartalommal telítődött, de számos formai állandót őrzött meg. A mauzóleum, a panteon, a szarkofág, a sztélé, a még ősbibb korokra utaló obeliszek, mind innen öröklődött át az európai funerális művészetbe, hasonlóan a többi szimbolikus jelentést tolmácsoló rekvizitumhoz, mint a szárnyas géniusz, az urna stb. Ehhez az antikvitásból örökölt és korszakonként tudatosan újjáélesztett „funerális apparátushoz” a kereszténység transzcendentális világképéből, saját túlvilágkoncepciójából fakadóan számos új elemet csatolt vagy számos korábbi allegória jelentését átértelmezte.

E változások nemcsak formaiak voltak és nem merültek ki néhány új architektonikus-plasztikai alapforma vagy allegória kialakításában – mint volt például az antik előzményeket továbbmódoló epitáfium, a tumba, az angyal vagy pleurant figura, a csontváz, a koponya stb. –, mert mögöttük a halotti kultusz lényege, a halálértelmezés megváltozása rejtett. Az antikvitás panteisztikus, sztoikus elmúlást-vállalását vagy a létformák metamorfózisát való halálértelmezést az öröklétre szóló megdicsőülés vagy elkárhozás alternatívája, a büntudattal teli szorongás váltotta fel, és ezzel a halálhoz való viszony etikai töltést kapott. Mindez azonban eltérő módon jelentkezett a nagy művelődéstörténeti korszakokban és számos eltérés mutatkozott a különféle népek, vallások, illetve a mediterrán és az északi kultúrkör halálértelmezése, kultusza és funerális művészete között. Ennek megfelelően a különféle korok és népek funerális művészetét tárgyaló művészettörténeti kutatás szükségképpen más és más aspektusból közelítette meg témakörét, figyelmét egy-egy sajátos műfaj, emléktípus vagy ikonográfiai-ikonológiai sajátosságra koncentrálván.

A művészettörténeti szakirodalom jelentős része a síremlék-szobrászattal foglalkozott. Korszakokat átfogó áttekintését E. Panofsky végezte el klasszikussá vált művében,⁴ a középkori síremlék-plasztikát pedig K. Bauch dolgozta fel.⁵ Az itáliai síremlék-plasztika fejlődését vizsgálta a preromán kortól napjainkig G. Ferrari⁶. Értelemszerűen az itáliai középkori, reneszánsz és barokk szobrászatát elemző összefoglaló könyvek – mint például Pope-Hennessy alapvető művei⁷ – nagy teret szentelnek a síremlék-szobrászatnak, hasonlóan a művészmonográfiákhoz, mint példazzák ezt a Michelangelo sírszobrait elemző tanulmányok, könyvek⁸ vagy a Bernini művészetével foglalkozó szakirodalom.⁹

Hasonló a helyzet a klasszicizmus szobrászatával foglalkozó szakirodalomban, hiszen például Canova munkásságának főművei a Rómában levő reprezentatív pápa-síremlékek (XIII. Kelemen, San Pietro; XIV. Kelemen SSi Apostoli) vagy a bécsi Krisztina főhercegnő síremlék, mint ahogy Thorwaldsen életművében is kardinális helyet foglal el a VII. Pius-síremlék.¹⁰

A síremlék-plasztikával foglalkozó művek a funerális művészet „legkézzelfoghatóbb” emlékeit veszik számba, és a stílustörténeti, műfaji, formai elemzés mellett szükségképpen érintik az ikonográfiai és ikonológiai kérdéseket is. Néhány tanulmány azonban elsősorban az utóbbi körre koncentrálnak. A halállal kapcsolatos ikonográfiai lexika minden dictionnaire-ban, ikonográfiai kézikönyvben fontos helyet foglal el, idézésük ezért felesleges. Megemlítendő azonban néhány olyan tanulmány, amely a szakirodalom remekei közé tartozik és művelődéstörténeti szempontból is alapvető, így például Pigler A.-nak a halottábrázolás ikonográfiáját számba vevő írása¹¹ vagy J. Białostocki tanulmányai, a Memento mori ikonológiai, ikonográfiai kérdéskörét elemző „Művészet és Vanitas” és egy szimbolikus-allegorikus motívum történeti módosulását számba vevő „A Halál kapuja”.¹² A témakör iránti ikonográfiai érdeklődést jelzi, hogy tudományos katalógussal felszerelt kiállítást is rendeztek belőle.¹³

Ugyancsak a Memento mori gondolatkörhöz tartozott a késő középkor „Haláltánc” és „Három élő és három halott példázata” motívumköre, a művészettörténet számos tanulmányban elemezte e témakör ikonográfiáját, jelentéstartalmát.¹⁴ E tanulmányok szükségképp érintették a társadalomlélektani, mentalitástörténeti kérdéseket is.

A reformáció utáni ellenreformáció propagandisztikus művészetében nagy szerepet

kapott a funerális művészet, különösen annak ceremoniális, színpadi oldala, jóllehet a vanitas példázatok is új jelentésekkel bővültek. Ennek megfelelően a barokk a funerális művészet nagy korszaka, és különösen a ceremóniákkal kapcsolatos efemer építészet (például *castrum doloris*) jelentősége nőtt meg. A barokk kor funerális művészetével foglalkozó tanulmányok figyelme ezért szükségképp a ceremoniális oldal kutatására irányult.¹⁵ Lényegében a barokkban kialakult halálértelmezés, Vanitas-gondolat – összekeveredve a még a prekolumbián korban gyökeredző, egyszerre monumentális és kegyetlen halottkultusz továbbélő elemeivel – határozza meg a latin-amerikai népek funerális művészetét, amely talán a legkarakterisztikusabb és még valóban egzisztenciális mélységeket érintő korunk halotti kultuszai között. Nem véletlen, hogy a funerális művészet kutatásáról napjainkban épp Mexicóban rendeztek nemzetközi szimpoziumot.¹⁶

E rövid áttekintés is mutatja, hogy a funerális művészettel foglalkozó tanulmányok túlnyomó része a klasszicizmusig tárgyalja az európai civilizáció halottkultuszának művészi emlékeit, rítusát. Ez megfelel annak a ténynek, hogy – általános megállapítás szerint – valójában csupán eddig lehet koherens rítusról, releváns szimbolikáról, egyáltalán halotti kultúráról és az ezzel releváns funerális *művészetről* beszélni. Az 1860–70-es évektől ugyanis mind a kultusz, mind a művészet terén egyértelmű az értékevalválódás, a szimbólumok kiüresedése, giccsbe fulladása. Talán az egyházi kegyképművészetben volt még ilyen látványos a művészet kiüresedése, álművészetbe, giccsbe átcsapása, a kommerszialisálódás művészet és értékromboló hatása. A kultúrkritikai vizsgálódás hamar felfigyelt e jelenségre s utalt arra, hogy mélyén világszerte rejlik.¹⁷ Hogy csak egy magyar szerzőtől, Nádai Páltól idézzünk: „Mély lelki és nagy társadalmi átalakulások idézték elő, hogy az élőkől egyre jobban eltávolodik a halottak világa. Mentül nagyobb a szakadék, annál több gyászcafattal és üres sallanggal tölti azt ki az élelmes közvetítő, a gyászpompa rendezője. A hamisság első ügynökei azok voltak, akik búcsúztattak a búcsúvétel fájdalma nélkül, akik kis és nagy kantusokban énekelnek, mivel ez a hivatásuk és mivel elcsukló fájdalomkban mi, gyászolók nem tudunk énekelni. A mai élet ideges félelme a halál közelségétől, másrészt rohanó tempója, melynek útjába esik minden cadaver – egyre nélkülözhetetlenebbé teszi a halál nagyiparosait... Ámde ilyen szürke és sivár az 'úri' temetőnek az a képe, amely a hatvanas-hetvenes évekkel köszönt a világra. Az a szomorú időszak, melyben a holtak világa csupa parcella, és a parcellák felett csupa merev, szenttelen kő áll és csak a méretek változnak, de végeredményben mindnyájan porból lettünk és csiszolt obeliszkké leszünk. A gyáripar és az industrializmus kora legkönyörtelenebbül a holtakkal bánik el: en gros siratja őket és méretek után szabja az árakat. A halálban mindnyájan egyenlők vagyunk és ennek a hasznát leghamarább a sírkövyárosok vonták le, akik sietve szüntették be az egyéniséget. Milyen kellemtelen meglepetés egy kisvárosi, régi temető ódon kövei és emlékei után bebukkanni egy modern részbe s látni, hogy válik a nemes gyász pompázó zokogássá... Amott meg: mohlepte, piros márványkő, egyetlen törött lap a hantra fektetve. De mennyi gyengédség az írásban, a címerében, a koszorúban, mely a nevet körülfutja, mennyi halk hit az emlékezés erejében s milyen szerénység az odatámasztásban. Emitt a nagyszerűnek milyen keresése, milyen gazdagság és mekkora hidegség! Az ötleteknek ezen a szánandó szegénységén még az utolsó két évtizednek az a fogása sem segített, hogy az architektúra sietett a szobrázok segítségére.”¹⁸

E látványos bukás ellenére – vagy épp attól inspirálva – korunkban mégis megnőtt

a művészettörténet érdeklődése a funerális művészet iránt. Az előzmények a századelőre nyúlnak vissza. Ekkor ugyanis Európa-szerte felvetődött a temetők művészetének megújítási vágya. Nem csupán a szecesszió pánesztétizmusáról volt szó, mert a temető-kultúra megújításának igénye mögött a modern haláltudat krízise és támaszkeresés igénye húzódott meg.

A századelő ugyanis ambivalens módon nézett szembe a halál, az elmúlás gondolatával. A keresztény világkép egyszerre megdicsőülést váró és kárhozattól szorongó, tehát etikai töltésű halálértelmezését szétzúzta a 19. századi racionalizmus, a természettudományok illúziókat romboló egzakt prózája. A mélylélektan ugyanakkor feltárta és bizonyította Erosz és Thanatosz szüntelenül egymásba játszó dialektikáját és a halálöszön agresszivitását. A társadalomlélektan azonban máig is adós annak a kollektív halálélménynek, sőt halálvágnak racionális magyarázatával, amely az első világháború felé sodródó európai népek úgyszólván általános jellemzője volt. Egy amerikai író írta erről a talán legjellemzőbb sorokat: „Fél évszázaddal később különös érzés kísért bennünket: mintha az egész kultúra kívánta volna a halált; a halálvágy talán az 1914 előtti Európa középosztálybeli nyugalomban és kényelmében fogant. Ostoba, zavaros lépések sorát hozhatjuk fel bizonyítékul – néhány esetet kivéve ostobaságról, nem pedig gazságról volt szó –, amelyek szükségszerűen vezettek a háborúhoz, hiába állította mindenki, hogy megpróbálta megakadályozni; bizonyítékul hozhatjuk fel a tábornokok könnyelműségeit is, akik olyan támadásokat rendeltek el, amelyekről tudniok kellett, hogy végzetes kudarcra ítéltettek. Talán az államférfiakat és tábornokokat hajtotta valami megmagyarázhatatlan erő az öngyilkosságba – vagy egész nemzeteket eltöltő büntudattal állunk szemben? Gazdagok és boldogok voltak sok-sok évig; az istenek adósaivá váltak, és most fizetniük kell: a legnagyobb becsben tartott ifjakat kell emberáldozatul felajánlaniuk. A bálványozott fiatal férfiak, arcuk csókokkal borítva, puskáikon virágfüzérrel, éljenzés, valóságos imádat közepette indultak halálba; olyan rítus ez, amely az aztékokat idézi, akik minden évben feláldozták legszebb foglyaikat Tezkatliponának, az istenek istenének. A halált megelőző hónapokban az áldozat dőzsölt, fuvoláján játszott; a leggyönyörűbb szüzeket kapta feleségül; és amikor virággal koszorúzva megjelent az utcán, a tömeg leborult előtte. A nagy háború emberáldozatainak volt egy megkülönböztető jegyük: sok fiatal katona önként vállalta a halált. 'A férfiak önként mennek a halálba – írta a *New Statesman* –, és bámulatba ejtik mindazokat, akik azt tartják, hogy az európai fajok dekadenssé váltak, és elvesztették hajdani bátorságukat'. Volt, aki türelmetlenül várta, hogy megöljék.”¹⁹

Ennek az úgyszólván biológiai problémaként is értelmezhető vagy az állatfajok kollektív önpusztításához hasonlítható halálba rohanásnak volt tükröződése a funerális művészetben a már az első világháború éveiben megindult háborús emlékköltés – amelynek számbavételét épp most kezdte el a szakirodalom.²⁰ De hogy a nagyipari halál gondolata a tízes években már mennyire benne volt a levegőben, mutatja, hogy már 1914-ben terv született Hannoverben egy egymillió halottat befogadni képes temető kialakítására.²¹

Hogy korunk mennyire nem tudja változtatás nélkül elfogadni a megelőző korok halálértelmezését, mutatja, hogy néhány évtizede ugyancsak megszaporoztak a halállal foglalkozó írások, elméleti és etikai jellegű traktátusok. Sőt új tudományos diszciplína is

született, a thanatológia²². E vizsgálatok, elmékedések szükségképp érintik korunk funerális művészetét is, foglalkoznak a temetőkultúrával.

A thanatológiai érdeklődés megerősödése mellett a művelődéstörténeti, mentalitástörténeti kutatás is felfigyelt a temetők művészetére, illetve arra a rendkívül érdekes ismeretanyagra, felvilágosításra, amelyet a temetők komplex jellegű vizsgálata nyújthat. Ahogy a mai temetőkultúra legavatottabb kutatója, Michel Vovelle írja, a mentalitástörténet a kollektív szenzibilitás becses 'indikátorának' tartja a temetők kutatását, mint jelenkori archeológiát, hiszen a temető „több, mint passzív tükör, gazdag és komplex értekezés arról, amit egy társadalom kollektív tudatalattija legelrejtettebb rétegeiből elárul”.²³ Vovelle vezetésével 1979-ben egy kutatócsoport feldolgozott öt provençence-i temetőt, különösen a marseille-i Saint Pierre temetőre koncentrálv. Kutatásaik eredményét „La ville des morts: essai sur l'imaginaire urbain contemporain, d'après les cimetières provençaux” címen készítették elő publikálásra. Vovelle több összefoglaló jellegű tanulmányt is közzétett a funerális művészetről, mint például a „Mourir autrefois” és a „Cimetières, statues et monuments, vœux et rites funébres du XIXe siècle à nous jours” című írásokat.²⁴

A provençence-i temetők vizsgálata mellett előtérbe került a párizsi Père-Lachaise temető tudományos feldolgozása²⁵. A franciaországi kutatás jelenlegi állásáról a *Monuments historiques* című folyóirat „L'architecture et la mort” címen tematikus számot is megjelentetett (N° 124, déc. 1982-janv. 1983). Megkezdődött Mexico város temetőinek úgyszólván múzeumi katalógus szerinti dokumentálása.²⁶ A francia és a mexikói kutatók mellett különösen az olasz szakemberek foglalkoznak elmélyülten a funerális művészettel, nem véletlenül, hiszen a híres milánói temető vagy a genovai Staglieno a 19. század végi temetőművészet, a sajátos polgári vanitas-ikonográfia paradigmátikus modellje, számos ismeretterjesztő tanulmány, katalógusszerű feldolgozás jelent meg róluk.²⁷ Az utóbbi időben fontos kiadványok jelentek meg a közép-európai zsidó temetőkről is.²⁸

A legújabb tanulmányok túlnyomó része, Vovelle idézett sorainak megfelelően, nem csupán szigorú értelemben vett művészettörténeti aspektusból elemzi a funerális művészetet, hanem nyomon követi a szimbolika történeti módosulását, az allegória-tár kiüresedését, Erosz és Thanatosz furcsa szimbiózisát a temetőplasztikában, az angyalfigura történeti jelentésmódosulásait²⁹, foglalkoznak tehát társadalomlélektani, mentalitástörténeti kérdésekkel is, a mai temetőket csakugyan a jelenlegi archeológiai kutatás terrénumának tekintvén.

A magyar szakirodalomban, annak megfelelően, hogy a temetkezési rítus, a koherens világgépet tükröző funerális művészet a paraszti világban őrződött meg leginkább, e témakörrel elsősorban a néprajztudomány foglalkozott, de elemezte a művelődéstörténet és a művészettörténeti szakirodalom is. A temetési szokások összefoglaló elemzését Schramm F. végezte el 1957-ben megjelent könyvében.³⁰ A temetők és temetések rendjének 18. századi szabályozásáról Kodolányi J. írt tanulmányt.³¹ A temetők néprajzi kutatásának elvi, módszertani problémáit pedig Balassa I. taglalta „A magyar temetők néprajzi kutatása” című tanulmányában.³² Több mintaszerű tanulmány foglalkozott egy-egy tájegység, etnikai csoport temető- és temetési rendjének, síremlékeinek feldolgozásával.³³ Különösen gazdag a temetkezéssel, de általában a halállal kapcsolatos hie-

delemlátogat, szokásrendet elemző irodalom.³⁴ Mintaszerű összefoglalásokat adnak az ötkötetes Magyar Néprajzi Lexikonnak a paraszti halott kultuszra vonatkozó címszavai is.

Magától értetődően a paraszti temetők tárgyi anyagát elemző tanulmányok művészi értékük és szemantikai gazdagságuk miatt elsősorban a fejfákkal foglalkoztak – kutatásuk és publikálásuk már a századelőn megindult³⁵ –, de elemezték a sírköveket is.³⁶ A közelmúltban pedig Olasz F. fotóművészeti albumot tett közzé a kisvárosi és paraszti temetők sírszobrászatáról.³⁷

A mennyiségben és minőségben egyaránt gazdag néprajzi szakirodalomban új szín Kunt E. tevékenysége, aki szociálpszichológiai és mindenekelőtt szemantikai módszerrel közelíti meg a magyar parasztság temetkezési szokásait, tanulmányai a szemiotika vetületében is úttörő jellegűek. Idézett, „A halál tükrében” című könyve tanúsága szerint a thanatológiai vizsgálatok legfelkészültebb magyar képviselője.³⁸

A funerális művészettel foglalkozó művészettörténeti szakirodalom szegényesebb, mint a néprajzi. A középkori szobrászatot elemző írások, a topográfiák, egy-egy város, templom építéstörténetét feldolgozó tanulmányok értelemszerűen érintik a síremlékek történeti és művészettörténeti problémakörét³⁹, az irodalom mégsem bőséges. Néhány tanulmány lényegében átmenet a művészettörténeti és a néprajzi problémakör között.⁴⁰

Az újabb művészettörténeti szakirodalomból módszertani érdekessége, anyaggazdagsága miatt megemlíthető néhány tanulmány: Tóth S. veszprémi középkori sírkő publikációja⁴¹, Aggházy M.-nak a 17. századi főúri síremlékek stíluseredetével foglalkozó írása⁴², Radocsay D. áttekintése a Budapesten őrzött síremlékekről⁴³, Buzási E. összefoglalása a 17. századi ravatalképekről⁴⁴, Galavics G. művelődéstörténeti aspektusból is jelentős írása Batthyány József Castrum dolorisáról⁴⁵, Lövei P. tanulmánya a Margit-síremlékről⁴⁶ és Gerves-Molnár V. könyve a sárospataki síremlékekről⁴⁷. Ugyancsak példás Pusztai L. tanulmánya a soproni evangélikus temető 17–18. századi sírjairól⁴⁸.

Az újkori temetőművészettel kevés rangos írás foglalkozik. A budavízivárosi temető alakos síremlékeiről Csemege J. írt rövid ismertetést⁴⁹. A 19. századi szobrászatot elemző művek, monográfiák értelemszerűen kitérnek a síremlékekre is, hiszen például Ferenczy István életművében ugyancsak nagy szerepet játszott a műfaj⁵⁰, mint ahogy Huber József munkásságának is főművei a síremlékszobrok voltak⁵¹. Ennek ellenére összefoglaló tanulmány még nem tárgyalta a magyar klasszicizmus síremlékművészetét.

A 20. század elején Magyarországon is előtérbe került a funerális művészet, a „temető esztétikája”. Ez az érdeklődés összefonódott a szimbolizmus és a szecesszió gyakran morbid életérzésével, a késő romantikus halálvággal és az Erosz-Thanatosz ambivalencia problémakörével. Tükrözte ezt a kor novellairodalma, a Cholnoky fivérek, Csáth Géza tevékenysége, a képzőművészetben pedig legmagasabb szinten Gulácsy művészete. Számos jelentősebb elméleti írás is napvilágot látott⁵² és rangos a síremlékek minősége is.⁵³

A két világháború között néhány kiváló szobrász – pl. Medgyessy, Beck Ö. Fülöp – munkásságában nagy szerepet játszott a síremlékszobrászat, tevékenységüket nyomon követte a kritika és a történetírás.⁵⁴ Több publicisztikai jellegű írás is igyekezett napirenden tartani a temetőkultúra ügyét⁵⁵; a debreceni temető modern krematóriumával kapcsolatban felvetődött a modern építészet és a funerális művészet találkozási lehetősége is.⁵⁶ Megjelent az első összefoglaló jellegű könyv a budapesti köztemetőkről.⁵⁷

1945 után a szakirodalom és művészetkritika sokáig nem foglalkozott a funerális mű-

vészlet kérdésével, az elmúlt években azonban hirtelen megnőtt az érdeklődés és különféle folyóiratokban – különösen a Világosságban (1982. 6. sz.) – gyakran esik szó a ma temetőkultúrájáról. 1971-ben könyv is megjelent „Temetőkert” címen⁵⁸, amelyben több tanulmány foglalkozik a temetők múltjával, esztétikai kérdéseivel, a temetőkertészettel stb. Több tanulmányban foglalkoztak a temetők művészeti problémáival iparművészek és építészek is, mindenekelőtt Ortutay Tamás és Ferenczy Károly, az utóbbi tudományos jellegű felméréseket is végzett az ország temetőiről, munkája publikálásra vár. Tervpályázatot is írtak ki a temetők korszerűsítésére.

A temetői kultúra iránt megnőtt érdeklődés összefüggött azzal a jelenséggel, hogy az elmúlt évtizedben különösen falun, a síremlékállítás úgyszólván státusz-szimbólummá vált, a fővárosban pedig hirtelen fellendült a síremlékszobrászat, részben mint az emlékmű-plasztika sajátos ága, részben még a klasszicizmustól, tehát Huber műveitől a Horvay-típusú par excellence síremlékművészekén át Medgyessy, Pátzay sírszobraiig húzódo műfaj utóéleteként vagy talán reneszánszaként.

A budapesti köztemetők dokumentatív felmérési kísérlete az eddigi tapasztalatok szerint azt mutatja, hogy nem alkalmasak olyan megalapozott tudományos analízisre, mint amilyenre például Vovelle munkacsoportja vállalkozhatott. Temetőink állaga ugyanis olyannyira pusztul, hogy csak „szórvány leletekről” beszélhetünk. Pedig a megmaradt néhány példa arra utal, hogy a budapesti köztemetők anyaga is érdekes volt társadalomlélektani szempontból, itt is megfigyelhető a temetőkultúra giccsbe fulladása, a polgári vanitás-ikonológia. Nem véletlen, hogy például néhány magyar író szemében a Kerepesi temető a polgári giccs szimbóluma. Illyés Gy. például így emlékszik ifjúkori temetőélményére: „Szege kalauzolálásával(...) kerültem el a Kerepesi temetőbe: magam is arcátlan röhejre készülve föl eleve. Archipenko már megcsinálta az első lukashasú szobrát, Le Corbusier építészeti álmai már nemcsak a levegőben lebegtek: rajzok jelentek meg róluk. Ugyanabban az avantgarde folyóiratban, amely – elrémítőül, hogy az ízléstelenség milyen mélypontjára jutott a klasszikus szobrászat és szépépítészet – a genovai temető márványrengetegéből közölt néhány pompázatos, de valójában elmebajjal határos emlékműszüleményt. Kamaszpukkadozásra volt nekünk is okunk, fölfedezve a közös szellemet, mely a Kossuth-mauzóleumot és a Tőzsdepalotát összefűzi! Hogy az asszír-babilon stílusú Anker-palotát azonosmód síremlékként föl lehetne állítani. Hogy hány évig megélt volna Petőfi a piramisnagy sírboltjából, amelyben épp csak az ő teste nem nyugszik. És a szelleme?”⁵⁹

Juhász Ferenc, a megjelenésekor vihart fakasztó „József Attila sírja” című versében még súlyosabb ítéletet mondott:

„Mert te itt fekszel az út másik felén, e pici proletár-sírban,
e kapitalista kő, bronz, márvány, gránit-mocsokban, e gazdagság-
förtelenben, e dühöngő pénz-paradicsomban, gőgös bronz-gyárosok,
elhülyült márvány-atyák, fehér márvány-rózsákkal behintett muraközi
kancák, kő-páncélsisakos hülye tábormok-urak, duplacsövű puskával merengő
bronz-vadászok között, kiknek bronzkalapját, bajszos arcát
a galambok, harkályok, cinkék, rigók lefosták, itt fekszel márványba-

álmodott kurvák, könnyű habkő-tunikás segg-tehetségtelen arisztokrata lánykák, hajnalra-tárt-szárnyú márványangyalok, mellkasra-omló-hajú Jézuskrisztusok, feketemárvány mellszobrú nagyiparosok, idióta kő-grófok, fém-cicomás kitüntetetésű gügye katonatisztek, töprengő bronz-hájas kupecsek, gránit-pocakú bankárok, mennyországba-nyilalló úrifiúk, Apollónak álcázott márvány nagyiparos-fiúk között, akiknek arcára fekete gyász-szalagokat terített az üres szemgödörből kicsurgó esővíz, itt fekszel magányosan, az út másik felén, közeledben Léda áldott csontjai, az átkozottak, itt fekszel hatalmas bronzgyűrűs gránit-borítékok, föltorlódott, áradó, egymásba-dermedt folyami jég-lapok között, márványtajték-virágzásban, Szűzanya hét-törrel átdöfött kő-szívei között, zöld bronzpenészes bronzlovak sörénye tikkadt árnyékában, bronzcsődörök dagadó tökeit nem tépte le a gránát, itt fekszel az elgazosodott, száradó, pernye-törékeny, könnytelen, halál-nélküli, életgyűlölő, csillogó, végleg-halott kapitalizmusban, kőszűzek félig-kitakart cicije s puncikája undorában, az epileptikus ördög, a dosztojevszkiji Sátán okádtá ezt a temetőt a világra, Mammon pezsgőtől s ringyóktól részeg tehene, mit tehene!: bikája okádtá el magát: s lett ez a temető csontod nyughelye végül és Reviczkyé és Babitsé és Adyé és Aranyé és Vajdáé és Móriczé, Kosztolányié, Nagy Lajosé; s lett ez a temető szived föld-kelyhe, második-anyaméh, te-már-nem-is-létező, a Világegyetem embriója, halhatatlan Ősatyánk, te Megszületett, s még Meg-se-született, – s ha fogammal, körmömmel hozzád lekaparnék, ha szememmel leásnék, nem találnám már véres mosolyodat, nem találnám már bársony énekedet, nem találnám már gyermek-homlokodat, csak csontokat, csontokat, csontokat, csontokat, csontokat, sárga csontokat s ruhád elrothadt foszlányait,”⁶⁰

A ma művészettörténésze – megedzve az ízlésnormák szélvészgyors változásaitól, a szociológia könyörtelen objektivitásától, a dada és a szürrealizmus érték-aura rombolásától vagy az anti-művészet gesztusaitól – már nem nézi ilyen dühödt szigorral a század-vég és a századelő funerális művészetét, sőt a nagy tömegében csakugyan giccses, az ál-művészet területére tartozó anyagban még művészi értéket is talál – lényegében azonban igazat kell adni az írók szigorú ítéletének. Az elmúlt száz év magyar funerális művésze a budapesti köztemetők még fennálló anyaga tanúsága szerint tükrözője a halotti kultúra devalválódásának, a szimbólumok kiüresedésének, s mint ilyen elvben alkalmas a társadalom – legalábbis bizonyos rétegei – kollektív tudatalattija tanulmányozására. Ez azonban jelenleg már csak reprezentatív példákön tehető meg. A budapesti köztemetők síremlék-anyaga ugyanis olyan vehemens gyorsasággal pusztul, a temetők szüntelen átrétegződése, a jelenlegi jogszabályok szerinti sírkiürítés üteme olymértvű, hogy megbízható, statisztikai jellegű dokumentációra nincs lehetőség. E temetőkben nem találunk már semmiféle rendszert, koherenciát, a parcellákban levő sírok időbeli szinkronja is egyre esetlegesebb. Ebből következik, hogy a Művészettörténeti Tanszék által kez-

deményezett temető kutatás nem tud olyan statisztikailag is kontrollálható, mentalitás-történetileg is értelmezhető tanulmányokban konkretizálódni, mint lehetséges például a francia temetők kutatásakor, a kutatás kénytelen megelégedni a ritkább esetben művészettörténetileg is, de általában művelődéstörténetileg, mentalitástörténetileg érdekes szörványemlékek dokumentatív számbavételével.

JEGYZETEK

1. G. DUBY: *Fondaments d'un nouvel humanisme*. Genève, 1966. 124.
2. A legújabb kutatások összefoglalását és bibliográfiáját l.: *Les hommes et la mort. Rituels funéraires à travers le monde*. In: *Le Sycrome. Objets et Mondes. La Revue du Musée de l'Homme. Textes rassemblés et présentés par J. GUIART*. Paris, 1979; valamint *Rites de la Mort. Exposition du Laboratoire d'Ethnologie du Musée d'Histoire Naturelle, dirigée par J. GUIART. Musée de l'Homme. Paris, 1979*.
3. Az antik síremlékművészetre vonatkozó alapvető mű: R. COLLIGNON: *Les statues funéraires dans l'art grec*. Paris, 1911 és F. CUMONT: *Recherches sur symbolisme funéraire des Romains*. Paris, 1942.
4. E. PANOFKY: *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. London, 1964.
5. K. BAUCH: *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhundert in Europa*. Berlin – New York, 1976.
6. G. FERRARI: *La tomba nell'arte italiana dal periodo preromanico all'odierno*. Milano, é.n.
7. J. POPE-HENNESSY: *Italian Gothic Sculpture*. London, 1955; *Italian Renaissance Sculpture*. London, 1958; *Italian High Renaissance and Baroque Sculpture*. London, 1963.
8. l. pl.: CH. DE TOLNAY: *Michelangelo. III. The Medici Chapel*. Princeton, 1948: uő.: *Michelangelo. IV. The Tomb of Julius II*. Princeton, 1954; J. WILDE: *Michelangelo's Design for the Medici Tombs*. In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XVIII. 1955.
9. l. pl.: R. WITTKOWER: *G.L. Bernini. The Sculptor of the roman baroque*. London, 1955.
10. A klasszicista síremlékszobrászat tipológiáját kísérte meg összeállítani P. A. MEMMESHEIMER: *Das klassizistische Grabmal. Eine Typologie*. Diss. Bonn, 1969. l. még: G. HUBERT: *Early neo-classical Sculpture in France and Italy*. In: *The age of neo-classicism*. The Royal Academy and the Victoria Albert Museum. London, 9 sept.–10 nov. 1972; J. DE CASO: *Venies ad tumulos. Respice sepulcra. Remarques sur Bouillée et l'architecture funéraire à l'âge des lumières*. *Revue d'Art*. 1976. 32. 15–22.; J. D. BANDIERA: *The City of the Dead: French Eighteenth-Century Design for funerary complexes*. *Gazette des Beaux Arts*. janv. 1983. 25–33. A klasszicizmus utáni korszakra l. *The Romantic to Rodin*. Los Angeles, County Museum of Art, 1980.
11. A. PIGLER: *Portraying the dead. Acta Historiae Artium*. IV–1956. fasc. 12–1–75.
12. J. BIAŁOSTOCKI: *Művészet és Vanitas*. In: *Régi és új a művészettörténetben*. Bp., 1982. 206–238; uő.: *A Halál kapuja*. i. m. 183–205.
13. *Images of LOVE AND DEATH in late mediaval and renaissance art. Essays by C. C. OLDS, R. G. WILLIAMS, catalogue by W. R. LEVIN*. The University of Michigan Museum of Art. nov. 21. 1975–jan. 4. 1976.
14. A későközépkor halálértelmezését sokoldalúan elemzi J. HUIZINGA: *A középkor alkonya*. Bp. 1976. A haláltánc ikonográfiájára l. KOZÁKY L.: *A haláltáncok története*. I–III. k. Bp. 1936-tól.; W. STAMMLER: *Der Totentanz. Entstehung und Deutung*. 1948.; L. GUERRY: *Le thème du triomphe de la mort dans l'art italien*. Paris, 1950.; J. M. CLARK: *The Dans of Death in the Middle Ages and Renaissance*. Glasgow, 1950.; H. ROSENFELD: *Der Mittelalterliche Totentanz*. Münster–Köln, 1954; A. J. DONZET: *Les danses macabres*. In: *L'architecture et la mort. Monuments historiques*. No 124. déc. 1982–janv. 1983. 49–58.
15. A barokk kor funerális művészetére l.: A. CHASTEL: *Le Baroque et la mort*. In: *Fables, formes, figures*. Paris, 1978. I. 205-től.; A. TESSIRER: *Le genre décoratif funèbre*. *Revue de l'Art ancien et*

- moderne. XLVII/1924, XLVIII/1925.; F. W. WENTZLAFF-EGGEBERT: Die triumphierende und der besiegte Tod in der Wort- und Bildkunst des Barock. Berlin, 1975.; D. MEYER: Pompes funèbres royales. In: L'architecture et la mort. Monuments historiques. N° 124. déc. 1982–janv. 1983. 73–77.; F. PUPIL: Architecture de la mort à travers la peinture et la gravure dès 1970. In: L'architecture et la mort. Monuments historiques. N° 124. déc. 1982–janv. 1983. 78–84.
16. Arte funerario (Coloquio internacional de historia del arte). Mexico. 1980. oct. 6–10. (az ülészak anyaga publikálás alatt) A mexikói halálértelmezésre l.: G. F. LEDESMA: Le triomphe de la Mort. In: Mexico en el Arte. Mexico, 1953. 145–160.
17. G. DORFLES: Der Kitsch. (Der Tod c. fejezet). Gütersloh, 1977.
18. NÁDAI P.: Az elmúlás esztétikája. A halál pompája. In: Az élet művészete. Bp., 1914. II. k. 187–188, 209–210.
19. M. COWLEY: A másik háború. In: Az amerikai író természetrajza. Bp., 1976. 10–11.
20. l. pl. J. M. DE BUSSCHIER: Les Fôlies de l'Industrie. Bruxelles MCMLXXXI. A magyar szakirodalom is most kezdett el érdeklôdni a témakör iránt. (Hatvany Lajos Múzeum kiadványa, előkészületben.)
21. i.m.
22. l. PH. ARIËS: L'homme devant la mort. Paris, 1977; KUNT E.: A halál küszöbén. Bp. 1981. (bibliográfiával) és a Centre culturel de Saint-Maximin 1981-es tudományos konferenciájának anyaga: La Mort Aujourd'hui. Cahiers de Saint-Maximin. Marseille, 1982.
23. M. VOVELLE: L'imaginaire collectif des cimetières méridionaux. In: L'architecture et la mort. Monuments historiques. N° 124. déc. 1982–janv. 1983. 10., 19.
24. Mourir autrefois. Paris, 1974; és La Mort Aujourd'hui. i.m.
25. P. BRACCO: Le cimetière du Père-Lachaise. In: L'Architecture et la Mort. Monuments historiques. N° 124. déc. 1982–janv. 1983. 33–48.
26. A. CASADO NAVARO előadása: Cinco monumentos funerarios de la época porfirista en la ciudad de México. (Arte funerario col. México.)
27. A milánói temető síremlékeiről már 1933-ban vezetőt adtak ki. Az újabb olasz irodalomból l.: R. ALOI: Arte funeraria d'Oggi. Milano, 1959.; E. BACINO: I golfi del silenzio. Iconografia funerarie e cimiteri d'Italia. Firenze, 1979.
28. J. HERMAN: Jüdische Friedhöfe in Böhmen und Mähren. é.n.; ERDÉLYI L.: Régi zsidó temetők művészete. Bukarest, 1980.
29. M. VOVELLE: L'imaginaire collectif... i.m.; A. Le Normand-Romain: Le sculpture funéraire. In: L'architecture et la Mort. Monuments historiques. N° 124. 53–58.; T. DEL CONDE: El binomio eros-thanatos en el arte funerario. (Arte funerario col. Mexico).
30. SCHRAMM F.: Temetkezési szokásaink. Bp., 1957.
31. KODOLÁNYI J.: A temetők és temetések rendjének szabályozása a XVIII. sz.-ban. Néprajzi Közlemények. 1959/4. 244–253.; l. még SZÖKE B.: Egy XVII. sz.-i temetkezési rendszabály. Arch. Ért. 1958. 55.
32. Etnográfia. 1973. 222–242.; uő.: A magyar temetőkről. Folio Ethnografica. I/1949. 120–130.
33. NOVÁK J. L.: A temetők népi művészete. Néprajzi Értesítő. 1910. 1–27; BICZÓ I.: A kosdi temető. Néprajzi Értesítő. 1912. 69–84; NOVÁK Z.: A Duna-Tisza közti temetők néprajza. In: Cumania V/1978. 219–307; Hajdú-Bihar temetőművészete (szerk. LEBÉNYI Á.). Debrecen, 1980.
34. l. pl. MUNKÁCSI B.: Adalékok a magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz. Ethnográfia. 1900. 97–111.; SZENDREI Á.: A halott lakodalma. Ethnográfia. 1941. 44–53.; BÁLINT S.: Népünk halálélménye. In: Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből. Bp., 1943.; uő.: A halálhoz és a temetéshez fűződő szegedi néphagyományok. In: Alföldi Tudományos Intézet Évkve. I. 1944/45.; BELOVAI S.: Alföldi népszokások. A halál. In: Alföldi Tudományos Intézet Évkve. 1946/47.; BECK Z.: Temetkezési szokások Orosházán. In: Szántó Kovács János Múz. Évkve. 1963/64. 439–450.; BENCSIK J.: Adatok a Hajdúságból a temetkezési szokások és hiedelem anyagának kutatásához. In: Déri Múzeum Évkve. 1969/1970. 429–446.
35. Összefoglaló áttekintést ad a Magyar Néprajzi Lexikon „Sírjelek” címszava (írta PÓCS É.). MNL. IV. k. 452–459.; Az igen gazdag szakirodalomból megemlítendő: CZAKÓ Z.: Magyar temetői fejfák. Magyar Iparművészet, 1902. 17–21.; SZINTE G.: Kopjafák (temetőfejfák) a Székelyföldön. Néprajzi Értesítő, 1901. 115–121, 1905. 91–102.; SEBESTYÉN K.: Székelyföldi kopjafák és ke-

- resztek. Néprajzi Értesítő, 1905. 103–107.; GYÖRFFY I.: Nagyunsági fejfák. Néprajzi Értesítő, 1907. 94–105.; VISKI K.: Mi a kopjafa? Néprajzi Értesítő, 1910. 221–224.; SOLYMOSSY S.: Ősi fafejfák népünkél. Néprajzi Értesítő, 1930. 65–84.; DOMANOVSKY GY.: Bereg megyei fejfák. Néprajzi Értesítő, 1936. 91–98.; uő.: Fejfák Szabolcs-Szatmár megyében. Néprajzi Értesítő, 1937. 423–438.; CSALOG J.: A sárközi református temetők emberalakú fejfái. Néprajzi Értesítő, 1940. 381–385.; uő.: A szentesi református temető gombosfái. Néprajzi Értesítő, 1957. 203–210.; MORVAY P.: Emberalakú fejfák a börvéyi temetőben. Ethnográfia. 1958. 53–69.; NYÁRÁDY M.: A szatmárcekei református temető fejfái. In: A Nyíregyházi Jósza A. Múzeum Évkve. 1960. 193–218.; DÖMÖTÖR S.: Abádszalóki fejfadiszítések. Index Ethnog. 1960. 81–94.; TIMAFFI L.: Emberalakú fejfák. Sírkerezték kislétföldi temetőinkben. In: Arrabona. V/1963. 303–319.; ZENTAI J.: Ormán-sági fejfák. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkve. 1963. 277–293.; KÓS K.: A székely sírfák kérdéséhez. In: Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972.; IMREH P. – HOPPÁL M.: Fejfák és temetők Erdélyben. Folklor Arch. 1977. 7–77.; Halottkultusz. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához. 10. Bp., 1982.
36. SEBESTYÉN K.: Háromszéki sírkövek. Néprajzi Értesítő, 1907. 105–110.; BURGÁN M.: Magyarországi szivalakú sírjelek. Ethnográfia, 1975. 330–334.
37. OLASZ F.: Fejfák. Bp., 1975.; uő.: Mindörökké. Bp., 1978.
38. KUNT E.: Kísérletek sírjelek népművészeti elemzésére. In: Miskolci Herman O. Múz. Közl. 14/1974. 104–112.; uő.: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: Miskolci Herman O. Múz. Évkve. XIII–XIV/1975. 475–507.; uő.: Temetkezési szokások Pákonyon. In: Miskolci Herman O. Múz. Évkve. XV/1976. 263–290.; uő.: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban. Studia Folkloristica Ethnographica 3. Debrecen. 1978.; uő.: Hiedelemrendszer és társadalmi parancs. (A magyar nép halotti szokásainak társadalmi vonatkozásai.) In: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. (Szerk.: FRANK T. és HOPPÁL M.) Bp., 1980. I. 324–331.
39. CSERGHEŐ, G. von–CSOMA, J. von: Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. Bp., 1980.; KAUFMANN D.: Magyarország legrégebb zsidótemetője. Archeológiai Értesítő (U.F.), 1895. 219–223.; DIVALD K.: Régi sírmlékek. Élet, VI/1914. II. 1255–1259.; RÉCSEY V.: A kassai dóm régi sírmlékei. Bp., 1896.; ÉBER L.: A Hunyadiak sírmlékei. Archeológiai Értesítő (U.F.), 1904. 332–340.; VICK B.: Kassa régi temetői, templomai és sírmlékei. I. Temetők. Kassa, 1928.; uő.: Kassa régi sírmlékei. XIV–XVIII. század. Kassa, 1933.; VERNEI-KORNBERGER E.: Magyar középkori sírmlékek. Bp., 1939.; KELEMEN L.: Nagyeremi Sükösd György sírmléke. In: Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977. 173–174.; uő.: A marosvásárhelyi református temető legrégebb sírkövei. i.m. 185–190.; KÖHN H.–ZSAKÓ GY.: A kolozsvár-házsongárdi temető sírkövei 1700-ig. Klny. Erdélyi Múzeum XXVIII/1911 sz.-ból. Kolozsvár, 1911. (Sajnos HERPEI J.-nak a házsongárdi temetőről készült sírkörcorpusza még nem került publikálásra.) Sok sírkőre vonatkozó adatot közöl BALOGH J. az Ars Hungaricában folytatólagosan megjelenő „Későrenaissance kőfaragó műhelyek” c. forrásközleményében.
40. VISKI K.: Templomok és cintermek. Bp., 1936.
41. TÓTH S.: Veszprémi középkori sírtöredékek. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. II/1964. 167–187.
42. AGGHÁZY M.: Felvidéki XVII. századi főúri sírmlékeink stíluseredete. Műv. tört. Ért., 1957. 166–173.
43. RADOCSAY, D.: Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Budapest. In: Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay. Braga, 1971. 461–486.
44. E. D. BUZÁSI: 17th century catafalque paintings in Hungary. Acta Historiae Artium. T. XXI/1975. fasc. 1–2. 87–124.; a témáról l. még CENNERNÉ WILHELM G.: Halotti képmások, ravatalképek. Művészet, 1974. 12. 32–35.
45. GALAVICS G.: Egy efemer építészeti műfaj hazai történetéhez. (Batthyány József Castrum Dolorisa) In: Építés-Építészettudomány, 1973. 3–4. 497–508.
46. P. LŐVEI: The Sepulchral Monument of Saint Margaret of the Arpad Dynasty. Acta Historiae Artium. T. XXVI/1980. fasc. 3–4. 174–221.; l. még uő.: Szent Ivó bretagne-i sírmléke Magyarországi Jakab Mester műve. Műv. tört. Ért., 1981. 2. 139.; ENGEL L.–LŐVEI P.–VARGA L.: A tornagörgői, egy bazini és egy ismeretlen helyről származó sírkőről. Műv. tört. Ért., 1981. 4. 255–259.
47. Művészettörténeti Füzetek, 14. sz. Bp., 1983.

48. PUSZTAI L.: Evangélikus temetőművészet Sopronban a XVII–XVIII. században. Magyar Műemlékvédelem, 1963/74. Bp., 1977. 175–205.; uő. Magyar öntöttvasművéség. Bp., 1978. c. könyvében is több síremlékművészettel kapcsolatos munkát közöl.
49. Magyar Művészet, 1938. 171–176.; i. még: Jegyzék a budavízvárosi temető fenntartására javasolt síremlékeiről. Bp., 1931.
50. MELLER S.: Ferenczy István élete és művei. Bp., 1908.; YBL E.: Gróf Károlyi Istvánné főtí síremléke. Ferenczy István ismeretlen műve. O. Sz. M. Múz. Évkvei. IX/1937–1939. 155–160.; CZIFKA P.: Ferenczy István. Bp., 1969.
51. PUSZTAI L.: Huber József szobrász élete és művei. In: Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Bp., 1978. 515–543.
52. I. többek között LYKA K.: A temető művészete. Művészet, 1903. 38–45.; uő.: Sírkövek. Művészet, 1906. 58–61.; uő.: A művészi temető. Magyar Iparművészet, 1915. 293–295.; PETRIK A.: A Kerepesi temető. Élet, II/1910. II. 555–559.; CHOLNOKY V.: A temető esztétikája. A HÁZ, III/1910. 167–170.; NÁDAI P.: Az élet művészete (I. 18. sz. jegyzet); LAJTA B.: A temető művészete. Magyar Iparművészet, 1914. 112–122.
53. A századelő síremlékszobrászatára I. SZABADI J.: A magyar szecesszió művészete. Bp., 1979 és NAGY I.: A Síremlék. In: Magyar művészet 1890–1919. Bp., 1981. 461–464.
54. I. pl.: ELEK A.: Király György síremléke (Beck. Ö. Fülöp műve). Nyugat, 1923. I. 653–654.; LENGYEL G.: Beck Ö. Fülöp Baumgarten emléke. Nyugat. 1929. II. 563–564.; KÁRPÁTI A.: Ady Endre síremléke. Csorba Géza műve. Nyugat, 1930. I. 665–666.; uő.: Fenyő Miksáné síremléke (Beck Ö. Fülöp műve). Nyugat, 1934. II. 609.; ECSERY E.: Csorba Géza. Bp., 1978.; TÓTH A.: Medgyessy síremlékszobrászata. In: Medgyessy Ferenc emlékezete. (Centenárius tudományos emlékülés, Debrecen, Déri Múzeum 1981. jan. 8–9. szerk.: SZÖLLŐSINÉ DR. KÜRTI K.) 54–64.
55. TREMKÓ GY.: Temető kultúra. Bp., 1928.; ISTÓK J.–LUKÁCSY L.: A temető művészete. Bp., 1932.; JAJCZAY J.: A temető művészete. Élet, 1935. 1207–1209.; ROMHÁNYI GY.: A temető művészete. Szépművészet, 1940. 27–29.
56. B. V.: A Debreceni köztemető és a „Tér és forma”. Tér és Forma, 1932. 275–278.; N. N.: A debreceni új köztemető és építménye. Tervező: Borsos József. Tér és Forma, 1932. 281–285.
57. FEHÉR J. A.: Budapest székesfőváros temetőinek története. Bp., 1933.
58. Bp., 1971 (szerk. SELÉNDY SZ.).
59. ILLYÉS GY.: Beatrice apródja. Bp., 1979. 22–23.
60. JUHÁSZ F.: József Attila sírja. In: Harc a fehér báránnyal. Bp., 1965. 83–84.

